

Vallásellenesség vagy valláskritika a Békési Református Egyházmegyében?

Hegyi Ádám: „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...”
Az olvasás és a vallásellenesség kapcsolatai a Békési Református Egyházmegyében 1781 és 1821 között. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen, 2018. 392 oldal

Hegyi Ádám igen alapos munkát végzett, amikor feldolgozta a Békési Református Egyházmegye 1781–1821 közötti történetét az olvasástörténet és a vallásellenesség szempontjából. Könyve a Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények sorozatban jelent meg. A szerzőnek egyébként már számos munkája született egyháztörténeti témában.¹

A könyv címe és időintervalluma magyarázatra szorul. Az „...azt közönséges helyen fel olvasni éppen nem tanácsos...” kijelentés a Békés vármegyei nemesi közgyűlésen hangzott el 1799-ben, ahol azt javasolták, hogy Fábíán János békési rektor kátéját ne olvassák fel nyilvános helyeken, mert az veszélyes lehet az egyházközösségre nézve. Fábíán ugyanis művében azt vallotta, hogy a Biblia emberi alkotás, Jézus nem Isten fia, a vallás csak emberi kitaláció, ezért semmilyen hittétel nem bizonyítható, s az unitárius vallás áll legközelebb az igazsághoz. Az egyház ezen kijelentések nyomán Fábíánt ateistának minősítette, de valószínűsíthető, hogy valójában a deizmust hirdette. A deizmus hívei abban hittek, hogy Isten a természeti törvényekkel együtt megteremtette a világot, utána azonban magára hagyta, és nem avatkozott bele a működésébe.

A címben szereplő 1781-es dátum a II. József (1780–1790) által kiadott vallási

türelmi rendeletre vonatkozik, a záró dátum, 1821 pedig a Békési Református Egyházmegye területi és szervezeti átalakításának a végét jelentette. Az egyházmegye területe jelentős volt, hiszen több vármegyére is kiterjedt a fennhatósága, hitközségei Arad, Békés, Csanád, Csongrád, Temes és Torontál vármegyékben, valamint a Németbánsági Katonai Határőrezred területén helyezkedtek el. Az 1791:26. törvénycikket érdemes kiemelni ezen periódusban, amely értelmében a Magyar Királyságban a protestáns egyházak visszanyerték korábbi önállóságukat, ám a római katolikus vallás továbbra is elsőbbséget élvezett.

Hegyi Ádám arra keresi a választ, hogy a vallásellenesség mennyire lehetett elterjedt a Békési Református Egyházmegyében. Alapos kutatómunkát kellett végeznie az egyházi, megyei és községi levéltárakban, a 69–73. oldalakon táblázatban foglalja össze településekre lebontva a legfontosabb világi és egyházi iratok lelőhelyeit.

A könyv kilenc fejezetben mutatja be az egyházmegye történetét és legjelentősebb személyeit, emellett az európai helyzetre is kitekint. A kilenc fejezet tematikusan épül fel, minden rész egy-egy fontos aspektusból (kutatásmódszertan, kronológiai áttekintés, források ismertetése és közlése) mutatja be az egyházmegyét. A kilencedik fejezet egy függelék, amelyben a legfontosabb forrásokat közli. Ezek között megtalálhatjuk például Fábíán János kátéjának átíratát, azonban a szerző felhívja a figyelmet, hogy az eredeti kézirat nem áll rendelkezésre, így csak másolatra hagyatkozhatunk. Emellett könyvkötők, iskolák, városi tanácsok könyvjegyzéke is szerepel ebben a fejezetben. A későbbiek-

¹ Hegyi Ádám: *A mezőtúri partikula 1765-ös könyvtári katalógusa*. Jászkunság, 47. évf. (2001) 3–4. sz. 110–117.; uő: *Földi János*

szerepe a kiskunhalasi református gimnázium könyvkultúrájában. Belvedere Meridionale, 13. évf. (2001) 1–2. sz. 40–46.

ben ezek a források nagy segítséget nyújthatnak a kutatók számára ahhoz, hogy jobban megismerhessük a református egyházat érintő eseményeket.

A kötet legelején a szerző tisztázza az alapfogalmakat, vagyis azt, hogy mit értünk vallásellenességen, ateizmuson, deizmuson stb. A tárgyalt korszakban ezeket a jelzőket azokra aggatták rá, akik valamilyen módon támadták, kicsúfolták a keresztény egyházakat és azok tanításait. Nem feltétlenül tagadták Isten létezését, csak kritikával illették az egyházakat, amelyek persze ezt nem nézték jó szemmel. Hegyi Ádám leszögezi, hogy egy-egy vallásellenes megnyilatkozás nem feltétlenül tükrözte az egész közösség mentális állapotát vagy egyetértését.

A szerző a Monok István által kidolgozott módszert használta fel kiindulópontként, amely két csoportba osztja a forrásokat a jegyzékszerű források és a nem jegyzékszerű források elkülönítésével. A jegyzékszerű források közé öt nagyobb csoportot sorolhatunk: katalógusszerű összeírásokat, hivatalos szervek összeírásait, intézményi könyvtárak katalógusait, magángyűjtemények jegyzékeit, személyes iratokat és egyéb forrásokat. A nem jegyzékszerű forrásokhoz tartoznak a levelek, irodalmi források, idézetek, könyvbejegyzések és a töredékadatok. Ezekből a forrásokból következtetni lehet a hitélet állapotára, a vallásellenes vagy azt védő mozgalmakra.

A cenzúra-jelentéseket érdemes külön megemlíteni. 1784-ben lépett érvénybe a tiltott könyvek új jegyzéke, amely a korábban veszélyesnek tartott munkáknak csak kis részét tartalmazta. 1791-ben átszervezték a cenzúra működését, a Helytartótanács engedélyezte a protestáns egyházaknak, hogy saját cenzoraik ellenőrizzék szimbolikus és kegyességi könyveiket. A református egyház 1792 után létrehozta saját cenzori hivatalát a Helytartótanács engedélyével, legelőször a Tiszántúlon neveztek ki saját könyvvizsgálókat. 1803-ban I. Ferenc parancsára a bécsi kormányzat felállította a recenzúrázó bizottságot, amely 1780-ig visszamenőleg ellen-

őrizte a kiadványok tartalmát, és új tiltólistát állított össze.

Hegyi Ádám az egyházi kormányzattörténetbe is betekintést nyújt, amelynek Magyarországon sajátos szervezete jött létre. A református egyházmegyében az esperes az egyházi, a főgondnok pedig a világi vezető. A 16. században a reformáció kibontakozásakor a kálvini rendszer még nem alakult ki nálunk, a világi személyek bevonását sokáig tiltották. A 18–19. század fordulóján az anyaegyházközségi státusz legfontosabb kritériuma az volt, hogy a gyülekezet el tudja tartani lelképásztorát, vagyis annak fizetést tudjon adni. Emellett meg kellett szervezni a presbitériumot, valamint parókiát és templomot is kellett építeni. Ha a gyülekezet anyagi lehetőségei nem tették lehetővé önálló lelkész alkalmazását, helyette lévitát alkalmaztak, aki a szentségeket nem szolgáltathatta ki. A békési egyházmegyében is kétféle gyülekezettípust jött létre: anyaegyházközség (*ecclesia*) és leányegyház (*filia*). Az új közösségek létrejötte négy típusba sorolható: meglévő településeken alakultak ki, telepítés során jöttek létre, kertészközségek alapították meg azokat, valamint menekülteként telepedtek le.

A következőkben néhány példát emelünk ki a tárgyalt vallásellenes megnyilvánulásokból. Orosz János egyházi személy léteire került az istentiszteleteket. 1794-ben Öcsödön Papp János káplán-tanító megtagadta a feláldáshitét, és Mózeset imposztornak nevezte. 1795-ben Gyulán Réz József szemorvos kijelentette egy imádságoskönyv láttán, hogy abban csak kitalált dolgok vannak, és minden pap imposztor. 1821-ben Szépe János, Szépe Pál és Szalai János egyháztagokat azzal vádolták, hogy évek óta nem járnak templomba, az úrvacsoraosztásokon nem vesznek részt. Fábián Jánosról már szóltunk, szerinte Szűz Mária nem volt szűz, és úgy gondolta, pokol nem létezik. 1811-ben Pap Mihály jegyző részegen ment el a lányok iskolai vizsgájára, és ott kijelentéseivel megbotránkozta a jelenlévőket, mert szintén azt állította, pokol nem létezik, de a templom

pokolnak számít. Jézusra és Szűz Máriára is elfogadhatatlan megjegyzéseket tett. Saator János és Juhász István valláskritikus műveket olvasott, azonban nem fordultak el az egyháztól. Megállapítható, hogy efféle kirívó esetek előfordultak, olykor szoborrongálások is, de korántsem voltak mindennaposak.

A másik nagy témakör, amivel foglalkozik Hegyi Ádám, az olvasás és a könyvek szerepe a világi és egyházi személyek körében. Rámutat az egyik legnagyobb problémára: nem áll rendelkezésünkre olyan forrás, amelyből meg lehetne állapítani, hogy mekkora lehetett az olvasóközönség. Még a nemesség nagy része sem tudott írni-olvasni, nemhogy a parasztság. A parasztság olvasási szokásairól még kevesebbet tudunk, valószínűsíthető, hogy egy-egy ember tudott valamilyen szinten olvasni, így kisebb közösségekben működtek felolvasó körök. A szerző arra a megállapításra jut, hogy a békési egyházmegyében a könyvet egyszerre tekintették státuszszimbólumnak és a művelődés alapjának. Az egyházi személyek többsége rendelkezett Bibliával és vallási témájú művekkel, a világi személyek könyvhasználatáról nem állnak rendelkezésre pontos információk. A kegyességi olvasmányokon kívül a mesteremberek természettudományos vagy mezőgazdasági szakkönyveket is olvashattak. Korabeli írók, például Szirbik Miklós és Kis Bálint műveit is megvizsgálta, akik úgy vélekedtek, hogy a makói és szentesi református családoknál szinte kivétel nélkül található volt Biblia, de legalábbis zoltáros és imakönyv. Egyes családok még kegyességi műveket és históriás könyveket is olvastak.

Hegyi részletesen áttekintette Fábián János békési rektor 1800-ban összeállított könyvjegyzékét, amely 290 kötetet (207 latin, 75 francia, 5 német és 3 magyar nyelvű művet) tartalmazott, közülük a cenzor 24-et talált gyanúsnak. Ebből azt a következtetést vonta le Hegyi, hogy Fábián frankofón volt, és érdeklődési köre sokkal kiterjedtebb lehetett, mint egy átlagos lelképásztoré. Az 1781 és 1821 közötti időszakban az egyházlátogatási utasításokban többször is felhívták a

figyelmet arra, hogy ellenőrizni szükséges a lelkészek olvasmányait. Erről azonban kevés adat áll rendelkezésünkre, mivel csak néhány összeírás készült.

Varga István szentesi és Sárai Szabó János hódmezővásárhelyi református könyvkötők 1792-ben összeállított könyvjegyzékéről is képet kapunk. A könyvkötők alapvetően az alacsony igényességű olvasóközönséget érték el, akiknek iskolai tankönyveket, kegyességi műveket és ponyvát árultak. Nyomda viszont nem működött a Békési Református Egyházmegyében – hívja fel a figyelmet Hegyi.

A Bibliát annyira fontosnak tartották a családok, hogy végrendekeztek is arról. Ez nemcsak a módosabb, hanem a szegényebb családoknál is előfordult. Példaként említhető 1791-ből Czeglédi Nagy Mihály vásárhelyi vagyonos parasztgazda, aki a végrendeletében külön megemlékezett váradi Bibliájáról, amelyet legkisebb fiára, Józsefekre hagyott. Békésen 1802-ben Kalmár Andrásné Borbély Zsuzsanna hagyatékát írták össze. Az ingóságok között egy sokat használt zoltároskönyvet is felsoroltak. Olyan eset is megemlékezik, amikor egy házban tűz ütött ki, és a Bibliát elsőként mentették ki.

A közösségi olvasásnak sok módja ismert, ezek közül kettőt emel ki a szerző: Az egyik esetben egy felolvasót hallgattak az érdeklődők, a másik esetben a közösség nem gyűlt össze, hanem valamilyen közös motívumtól indítva többen ugyanazt a könyvet olvasták. Ezenkívül megjegyzi a szerző, hogy a csendes olvasás is egyre jobban elterjedt, főleg a lelkészek és az értelmiségiek körében.

Hegyi Ádám összességében megállapítja, hogy a radikális vallásellenes jelenségek nem befolyásolták a hitélet hétköznapjait, de a közvélemény tudott róluk. A széles réteg továbbra is kegyességi műveket, ponyvát olvasott. Úgy vélekedik, hogy az egyházmegyében három emberről lehetett azt állítani, hogy valóban olvasott valláskritikai műveket: Fábián Jánosról, Juhász István gyulai református lelkészről és Saator János főgondnokról.

A könyv olvasmányos, de a sok adat miatt könnyen el lehet veszni a részletekben, melyek viszont szükségesek ahhoz, hogy teljes képet kapjunk az egyházmegyét érintő eseményekről. Sajnálatos, hogy a kötet nem tartalmaz (a Békési Református Egyházmegye térképén kívül) képet, ábrát, ami „színe-

sebbé” tette volna a munkát. Ez azonban nem von le az értékéből, Hegyi Ádám alapos munkát végzett.

DEÁK ÁDÁM